

Stereotypy o Češích a české kultuře a recepcce české literatury 20. století v Chorvatsku

KATICA IVANKOVIĆ

O Česku, Češích, české literatuře, umění či filmu existují v Chorvatsku jisté ustálené představy, což vyvolává dojem, že českou kulturu a Čechy lze v chorvatském prostředí spolehlivě identifikovat. Vezmeme-li v úvahu, že se ve snaze o protiváhu ke globalizačnímu procesu utvářejí pevné a všeobecně rozpoznatelné regionální identity a že na tom začínají být nevelké národní entity existenčně závislé, poměrně ustálené rysy české identity v chorvatské lidové soustavě představ nelze vnímat jako zanedbatelný fakt.

Pojmem stereotypu se zde samozřejmě důkladně zabývat nemůžeme. Ten se stal předmětem řady diskusí v nejrůznějších vědeckých oborech a má v nich společného jmenovatele, jakýsi mezioborový přesah. Stereotyp je obecně považován za šablonu, manýru, klišé, za jistý typ všeobecně přijímaného názoru na skupinu lidí, objekt nebo fenomén – a jedná se o relativně jednoduché poznatky.

Obvykle se uvádí blízká souvislost stereotypů s předsudky jakožto hodnotícími soudy, které nevznikly na žádném logickém ani empirickém základě, nejsou založeny na znalosti (Potrč 1997). Na rozdíl od předsudků, které jsou založeny na citovém hodnocení, většinou záporném, stereotypy obsahují jak záporné, tak kladné soudy. Zatímco předsudky jsou především emocionálními strukturami, jsou hluboce zakořeněny a naše chování ovlivňují s větší intenzitou, stereotypy označují někteří odborníci jen jako racionalizace předsudků (Židov 1997). Stereotypy jsou podle Jana Bertinga a Christiane Villain-Gandossiové „zvláštní kognitivní struktury, jejichž zvláštnost spočívá v tom, že jsou jistou kombinací kognitivního a emocionálního činitele, která se pak stává pragmatickou strukturou a je možné rozlišovat tři její aspekty:

kognitivní, emocionální a pragmatický. Ten poslední obsahuje čtyři funkce: integrační, defenzivní, funkci vytváření ideologie a politickou“ (Berting – Villain-Gandossi 1995: 15). Stereotypy jsou součástí společenské konstrukce reality a jejich pragmatická funkce usměrňuje jejich zpětné působení na společnost, na skupinu, která je vytvořila. Spolu s předsudky tvoří stereotypy značnou část našeho „názorového folkloru“ (Musek 1997) a jsou výjimečně odolné vůči času, mají dlouhodobou stabilitu, což souvisí s tím, že jsou téměř nezávislé na aktuální zkušenosti, přetrvávají ve vědomí lidí i poté, co je prokázán jejich opak.

Velmi časté jsou etnické stereotypy, úsudky o vlastním národě i o národech jiných, které je vhodné srovnat se studiem národního charakteru. Popis specifických vlastností příslušníků národa může obsahovat kolektivní sebeobraz a také kolektivní obraz příslušníků cizích skupin a součástí tohoto popisu mohou být také stereotypy. Národní stereotypy a jejich věrohodnost může popřít nebo potvrdit studium národního charakteru.

Koncept národního charakteru je blízký konceptu národní identity. Podstatný rozdíl je v tom, jak tvrdí Berting a Villain-Gandossiová, že koncept národní identity předpokládá pohled do společnosti zevnitř, zachycuje homogenizační hodnoty a motivace příslušníků národa (Berting – Villain-Gandossi 1995: 18). Nebezpečím pro badatele tu nejsou jenom stereotypy a utkvělé názory, ale také imaginace (podle Lacana) neukojené touhy po identitě národa (Biti 2000: 191).

Koncept národní identity je závislý na národních stereotypech: ty napomáhají artikulaci a určení národních vlastností, které – jakožto společenské konstrukce reality – nemohou být odůvodněné fakty (Berting – Villain-Gandossi 1995: 19). Povahou národní identity je být jiný, odlišný (dokonce sám pojem identity se odvozuje z pojmu rozdíl), což nabízejí stereotypy o jiných národech, vytvářející vědomí o rozdílech mezi „nimi a námi“. Nejvíce stereotypů existuje o národech sousedních a poměrně často se vyskytuje několik nekompatibilních obrazů toho druhého (tedy nejčastěji souseda), používaných k různým příležitostem (například v období konfliktu fungují stereotypy, které se po jeho

skončení stahují do pozadí). I když během času obsahově udržují stabilitu, stereotypy se takto mohou přizpůsobovat historickým změnám a přetrvávat.

Se svou národní identitou se chorvatský národ vyrovnává prostřednictvím stereotypů o šesti sousedních státech, mezi něž Češi nepatří. Nicméně Češi v chorvatském „názorovém folkloru“ a „imagologickém rejstříku“¹ obsadili čestné, se sousedy srovnatelné místo a také úspěšně soupeří s mnohem většími národy. Tuto českou pozici lze doložit, ale nikoli zcela věrohodně vysvětlit. Uvedu příklad z Filozofické fakulty Záhřebské univerzity: od začátku devadesátých let se na bohemistiku hlásí několikanásobně více studentů, než je možné do studia přijmout, a tato situace přetrvává dodneška. O bohemistiku je mnohem větší zájem než o jiné slovanské filologie (včetně ruštiny a polštiny) a také než o jiné takzvané malé jazyky, i když je možnost uplatnění v tomto oboru po ukončení studia malá. Přitom anketa, prováděná mezi studenty prvního ročníku bohemistiky řadu let, ukazuje, že věděli o českých reáliích, jazyce, literatuře, umění a kultuře velmi málo (příjímací zkoušku mohou vykonat bez znalostí českého jazyka a české kultury), jejich znalosti by se daly zredukovat téměř jen na pivo, Švejka a Havla. Nicméně vyjadřovali velmi silnou motivaci pro studium češtiny, kterou zpravidla nedokázali dostatečně racionalizovat. Tento záhadný případ byl z nouze vysvětlován dlouhodobou tradicí česko-chorvatských kulturních vztahů, o níž však tyto studenti nic nevěděli, případně popularitou Havla, Prahy, českými politicko-ekonomickými úspěchy po roce 1989 a podobně. Žádné z těchto vysvětlení nebylo zcela uspokojivé a přesvědčivé. Zmíněná anketa však ukázala kromě nedostatečných znalostí budoucích bohemistů ještě něco: na dotaz, jestli si mohou představit typického Čecha a pokud ano, potom jak, všichni odpovídali kladně a často ho bohatě popisovali. Tento dotaz byl kladen pro uvolnění ovzduší při psaní ankety a fakt, že vyvolal silnou reakci sám o sobě, by nebyl zajímavý, kdyby se potom neukázalo,

---

1] V poslední době v chorvatských médiích dost používaná fráze.

že takovéto vnímání Čechů a české kultury, kdy se o nich na jedné straně pěstují jisté představy a na straně druhé se o nich ví poměrně málo exaktních fakt, je jedním z modelů, který funguje na různých úrovních v chorvatském prostředí a ovlivňuje zdejší recepci české kultury.

Pokusíme se rozpoznat tento model v současné recepci české literatury v Chorvatsku, kterou přehlédneme v rámci vydavatelské činnosti, žurnalistických komentářů o české kultuře a literární reakce na českou literaturu a českou kulturu vůbec.

Konec 20. století poznamenal v recepci české literatury Michal Viewegh, který v poválečném Chorvatsku otevřel českým spisovatelům k chorvatskému čtenáři dveře dokořán. Viewegh byl tehdy na chorvatském knižním trhu výjimečným případem úspěšného spisovatele, *Výchova dívek v Čechách* (1994) vydaná v roce 1997 měla dlouho největší prodejnost, jeho návštěva v Chorvatsku byla provázena zájmem médií, srovnatelným snad jen se zájmem o návštěvu Paula Coelhoa. Jeho popularita sice v současnosti v Chorvatsku klesla, zůstal nicméně poměrně pravidelně vydávaným autorem (šest titulů). Jeden z důvodů, proč zaujal chorvatské čtenáře a média, zajisté spočívá ve smyslu pro humor, často zdůrazňovaném v místním tisku, občas bývá formulován jako typicky český, jednoduše český humor.

Český humor je jednou z nejfrekventovanějších frází o české literatuře a kultuře v Chorvatsku, obvykle ovšem nebývá vysvětlena, není jasné, co se jí myslí. V komentářích se počítá s konotacemi českého humoru, klade se na něj důraz jako na sémanticky bohatou informaci, ale nezasvěcený čtenář nemusí pochopit, oč vlastně jde. Chorvatskému čtenáři však zpravidla tento pojem aktivuje jisté poměrně ustálené představy, jež můžeme považovat za obsah stereotypu, a vyjdeme-li z frekvence jeho výskytu v médiích, jde o stereotyp, který je důležitým identifikačním bodem české kulturní identity v očích Chorvatů. Pro ilustraci uvedeme z chorvatského tisku jeden kritický komentář přehnaného používání tohoto stereotypu: „Egypťané mají pyramidy, Číňané rýži, Arabové velbloudy a Češi v chorvatském lidovém imagologickém rejstříku mají – humor. ‚Český humor‘ se stal pro chorvatskou uměleckou

kritiku a veřejnost kořením do každé polévky, mystickým prvkem, který kritika zaznamená v každé druhé knize a každém třetím filmu“ (Pavičić 2003). Stejný autor, jinak vlivný literární a filmový kritik a také spisovatel, přitom uznává, že Češi jsou „nesporně důvtipný národ s brilantní humoristickou tradicí, která zpestřila českou literaturu 20. století od Haška k Vieweghovi“ (tamtéž).

Existuje dost jasná představa o tom, že stereotyp o českém humoru má především literární původ, i když se také uvádí česká filmová klasika, která je u nás reprezentována zejména Menzelem a Formanem. Je zřejmé, že všechno začalo Švejkem, že zajisté všechny žijící generace Chorvatů mají jistou představu o tom, jak Švejk vypadá, přestože jeho *Osudy* (1921–1923) třeba ani nečetly a přestože se návštěvníkům Česka už neprodávají figurky tohoto slavného rodáka tak masově. Je už notoricky známo, jak silný vliv má tento antihrdina na vnímání české národní povahy snad v celém světě, a bylo by zřejmě velmi obtížné vymazat jej z povědomí mas. Tedy v souvislosti s kontextem, v němž byl použit, může obsahovat kladné i záporné hodnocení a celé spektrum mezistupňů. Se Švejkem se začaly vytvářet jisté představy o českém humoru. Román byl poprvé přeložen a vydán v roce 1929, ale silnější ohlas měl až druhý překlad z roku 1953. V padesátých letech byla podle bibliografických údajů česká literatura hojně recipována, byla publikována řada děl českých klasiků (Čapek, Vančura, Němcová, Neruda, dokonce i Šalda), ale také značný počet socialisticko-realistických autorů. Nicméně nejsilnější ohlas měl právě Švejk, i když se do vědomí jistých skupin čtenářů vryl také Čapek jako jméno českého klasika, zájem o jeho dílo pak byl oživen s rozšiřováním zájmu o sci-fi literaturu.

Další silná vlna recepce české literatury se objevila až v osmdesátých letech, i když vlastně šlo o pokračování recepce prozaiků generace let šedesátých, která začala psát na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, byla však dočasně utlumena. Když byl v roce 1969 publikován překlad Kunderova *Žertu* (1967), Švejk už byl slavný hrdina, který plně žil mimo literaturu. Vývoj stereotypu o českém humoru jakožto jedné ze základních vlastností české kultury v chorvatském „názorovém folkloru“ ovlivnila recepce

generace Kundery, Hrabala, Škvoreckého, Vaculíka, Párala, Šotoly, Fukse, Lustiga, Klímy, navazující na Haškův odkaz. Díla těchto autorů většinou humorem neoplývají (až na Škvoreckého) nebo je nelze označit za díla humoristická, i když jistý smysl pro humor, jistá důvtipnost se najde v každém z nich. Jejich vliv na stereotyp o českém humoru není ani tak humoristický, jako spíše politický. K představě o českém způsobu vtípkování přibyl politický patos, který zdůraznil groteskní dimenzi černého humoru. Důležitou roli v tom sehrál také český film šedesátých let. V chorvatském tisku najdeme o něm tento stručný postřeh: „To, čemu říkáme český humor, bylo spojení regionálního kulturního odkazu a způsobu společenského přežití“ (Pavičić 2003). Autor textu pak posuzuje současný český film a tvrdí, že se český humor stejně jako česká filmová komedie staly šablonou, „zredukovanou na sympatické bříškaté sousedy, půllitry piva a žertování o politice“. Jsou zde tedy dva výroky o humoru v českém filmu: první, o filmu šedesátých let, je kladný, druhý, o současném filmu, je záporný – přitom oba mají podobný význam. V obou výrociích je český humor označen jako kombinace domácí haškovsko-švejkovské tradice bříška a piva a snahy o co možná bezbolestné vyrovnání se s politickým omezováním. Podstatný rozdíl je tedy v složitosti pojetí stejného stereotypu v obou variantách českého humoru. Na tomto příkladu je vidět, jak silný může být vliv stereotypu na utváření názorů a jak může být obtížné se mu vyhnout.

Předchozí výrok o českém humoru ilustruje také to, jak důležitou součást představy o českém humoru tvoří politický prvek. Ačkoli nelze tvrdit, že byl předtím apolitický, od šedesátých let v něm bývá politika značně zdůrazněna. Byl to vliv literatury, filmu a také samotného politického dění, co určilo další osud literatury a filmu, ale také přímo působilo na zpeštění české „humorní“ kulturní identity. Představa o spisovatelích-emigrantech a disidentech se rozšířila stejně rychle jako jejich dílo. Český humor už nemohl být v rámci takovýchto představ a dojmů jednoduše směšný, ale rafinovaný, jeho důležitým prvkem se stala alegorie a parabola. Český humor – v chorvatském nazírání – tedy nemusí být ani tak směšný, jako spíše důmyslný a hluboký. Z toho

důvodu již zmiňovaný recenzent filmu *Knoflíkáři*, který se snaží nabourat stereotyp o českém humoru, ujišťuje čtenáře, že jde o „nevslovitelně směšný film“ (tamtéž).

Opačný citový vztah k pojetí českého humoru jako důmyslné alegorie a paraboly spojené s politickým patosem najdeme u dalšího současného chorvatského spisovatele, Zorana Feriće, který v poslední době patří k nejrenomovanějším chorvatským autorům a napsal jeden z mála chorvatských bestsellerů. V jeho povídce *Legenda* (Ferić 2001a; sám o ní mimo jiné napsal, že je jednou z jeho nejoblíbenějších – Ferić 2001b) se jedná přímo o parabolu českého humoru. V úvodní části se hlavní hrdina, situovaný do prostředí psychiatrické léčebny, ptá, jestli dobře rozuměl matce, když mu v červnu roku 1968 vysvětlila, co je to český humor. Poznamenejme tady, že autor do června 1968 také umístil sovětské tanky a sebeupálení Jana Palacha, což v tomto kontextu upozorňuje nejen na neznalost historických faktů, ale rovněž na to, jak zde nejsou podstatné. A pak začíná parabola, v níž se už dospělý hlavní hrdina ocitá v Praze v době normalizace jako turista. Líčí zkažený ilegální život normalizační Prahy, na který mohli narazit turisté a jehož součástí byli veksláci, prostitutky, zkorumpovaní číšníci či zloději všeho druhu. Hrdinu, který na Václavském náměstí kupuje kytku, aby ji pak položil na místo upálení Jana Palacha, oslovuje vekslák a mění mu peníze, také ho však podvádí: kromě stakorun mu dává i stomarkovou německou bankovku z roku 1922. Posléze vychází najevo, že když tu bankovku komukoli nabídne, všechno dostane zadarmo. Nakonec mu prostitutka, poskytující mu své služby rovněž zdarma, prozradí, že tuto bankovku Pražané dávají turistům, kteří projeví úctu k českým národním symbolům. A tím to končí. Tento příběh je manifestací chorvatského stereotypu o českém humoru a poukazuje na to, že kromě vyrovnávání se s politickým omezením, karikaturního ošklivého ovzduší a dojemného politického patosu zde byl zdůrazněn prvek tajemného, v širším kontextu pochopitelného významu, který se otevírá jen zasvěceným. Ten svědčí o tajemném světě, souběžném s tím skutečným, veřejným, který na ten skutečný vrhá jiné světlo a dává mu jiný smysl. Tajemný

význam jako prvek stereotypu o českém humoru se nemanifestuje vždy takto explicitně, jeho stopy ale najdeme v mlhavé představě, že česká komika nemusí být všem a úplně jasná. Takové pojetí českého humoru jako součásti identity české kultury v očích Chorvatů obsahuje konotaci o jisté rafinovanosti české kultury, což je také jedna z představ o české identitě mezi Chorvaty.

Podívejme se ještě na současnou recepci české literatury v Chorvatsku. Od konce devadesátých let do dneška vycházejí průměrně tři tituly ročně a tento počet se v posledních letech spíše zvyšuje, pravděpodobně jde o nejsilnější vydavatelský zájem o českou literaturu ve 20. století. Roste sice i zájem o literaturu jiných postkomunistických zemí, to však nemění nic na faktu velkého zájmu o literaturu českou. Přitom vychází poměrně málo nových autorů, největší počet položek patří autorům generace šedesátých let: Kunderovi a Hrabalovi se vydávají sebraná díla, byli vydáni Páral, Šotola, Škvorecký, Klíma, Vaculík, Fuks – vlastně stejná jména jako v letech osmdesátých, mohli bychom to označit jako opakovanou recepci. Samozřejmě se občas objevují i jiná, novější jména, ale nevyvolávají takový ohlas ani zájem jako ta předchozí. Žádný pokus o oživení recepce české literatury novými autory zatím neuspěl. Ze čtyř vydaných spisovatelek (Legátová, Obermannová, Brabcová a Procházková, která byla do chorvatštiny přeložena proto, že předtím byl přeložen Vaculík) žádná nevyvolala čtenářský zájem ani zájem kritiky, z autorů mladší generace nebyl dosud přeložen žádný. V recenzích na aktuální překlady z české literatury, většinou reflektujících skupinu slavných let šedesátých, se vlastně málokde nepřipomene český humor či specificky interpretovaný politický patos, který se v chorvatských představách stal jeho součástí. Kritika například také velmi zdůrazňuje „humoristický ráz“ do chorvatštiny přeložené knihy Jana Patočky *Co jsou Češi* (Barišić). Stereotyp působí silněji tehdy a tam, kde není dostatek jiných poznatků, ale také může omezit přijímání fakt příslušníky skupiny stereotypem ovlivněné. Že aktuální recepci české literatury ovlivňuje do značné míry i stereotyp o Češích, není zatím exaktně prokázáno, ale jistě to nelze opominout.

Literatura

BARIŠIĆ, Lidija

2000 Povijest s ironijskim smiješkom. Jan Patočka, Što su Česi?, <http://www.matica.hr/Vijenac/Vij174.nsf/AllWebDocs/Povijestsironijskimsmijekom> [přístup 2006–06–30]

BERTING, Jan – VILLAIN-GANDOSSI, Christiane

1995 The role and significance of national stereotypes in international relation: an interdisciplinary approach, in *Stereotypes and Nations*, ed. T. Walas (Kraków: International Cultural Centre), s. 13–27

BITI, Vladimir

2000 *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije* (Zagreb: Matica hrvatska)

FERIĆ, Zoran

2001a *Legenda*, in *Mišolovka Walta Disneya* (Zagreb: Naklada MD), s. 58–64

2001b Karlo Nikolić: Ne treba nam nacionalni bard, *Zarez*, 1. 3., <http://www.zarez.hr/50/ne.htm> [přístup 2005–06–30]

MUSEK, Janek

1997 „Personality stereotypes: Psychological comprehension of stereotypes“, in *Prejudices and Stereotypes in the social Sciences and Humanities. The Contacts 5–7*, edd. B. Jezernik, R. Muršič (Ljubljana: The Series of the Bulletin of the Slovene Ethnological Society), s. 15–26

PAVIČIĆ, Jurica

2001 Prava proza devedesetih. Ante Tomić, Zaboravio sam gdje sam parkirao, Hena.com, *Zarez*, 10. 5., <http://www.zarez.hr/55/kritikač.htm> [přístup 2005–06–30]

2003 Dugmetari (Knoflikari), <http://www.popcorn.hr/recenzije/view/145>, 7. 9. [přístup 2006–06–30]

POTRČ, Matjaž

1997 Stereotypes, in *Prejudices and stereotypes in the social sciences and humanities. Etnološka stičišča 5–7*, edd. B. Jezernik, R. Muršič (Ljubljana: The Series of the Bulletin of the Slovene Ethnological Society), s. 12–14

PURCHLA, Jacek (ed.)

2001 *From the World of Borders to the World of Horizons* (Kraków: International Cultural Centre)

WALAS, Teresa (ed.)

1995 *Stereotypes and Nations* (Kraków: International Cultural Centre)

ŽIDOV, Nena

1997 Prejudices and stereotypes as a possible interpretative model for ethnology, in *Prejudices and stereotypes in the social sciences*

and humanities. Etnološka stičišča 5–7, edd. B. Jezernik, R. Muršič
(Ljubljana: The Series of the Bulletin of the Slovene Ethnological
Society), s. 53–56

Doc. Katica Ivanković, Sveučilište u Zagrebu